

WSPOMNIENIE MATKI BOŻEJ I ŚWIĘTYCH W ANAFORACH WSCHODNICH

Słowa kluczowe: liturgia, anafora, intercesja, mariologia, święci, anamneza

W liturgiach wschodnich podczas każdego nabożeństwa, a także podczas sprawowania sakramentów i sakramentaliów¹ oraz w modlitwach prywatnych wielokrotnie wspomina się Matkę Bożą i świętych. Z tego olbrzymiego dziedzictwa, głównie patrystycznego, w niniejszym artykule omówione zostanie jedynie wspomnienie Matki Bożej i świętych w anaforach (kanonach eucharystycznych), z pominięciem innych fragmentów Liturgii eucharystycznej. Należy jednak pamiętać, że w Liturgii eucharystycznej wspomnień tego typu jest znacznie więcej, jak na przykład w rycie bizantyjskim:

1. Modlitwy wstępne przed Liturgią:

- jedna modlitwa skierowana do Matki Bożej i adoracja Jej ikony z odmówieniem odpowiedniego troparionu² (w wersji gr. także adoracja ikony Jana Chrzciciela i ikony patrona święty-ni),
- w wersji gr. wspomnienie w rozesłaniu (gr. ἀπόλυσις) po modlitwach wstępnych, Matki Bożej i „wszystkich świętych” (gr. καὶ πάντων τῶν ἁγίων).

1 N. Afanasjew, „*Sacramenta et sacramentalia*” („*Tainstwa i tajnodziejstwa*”), „*Prawosławna Myśl*” 1942, 8, s. 17-34.

2 „Ty, która jesteś źródłem miłosierdzia, Bogurodzico, uczynj nas godnymi zmiłowania. Wejrzyj na lud, który zgrzeszył, okaż jak zawsze moc Twoją. W Tobie bowiem nadzieję pokładając, wołamy do Ciebie: „Raduj się!”, tak jak niegdyś Gabriel, wódz zastępów bezcielesnych” (LJCh, s. 11).

2. Proskomidia:

- wyjęcie cząstki komemoratywnej ku czci Matki Bożej³ i dziecięciu cząstek ku czci chórów świętych⁴,
- wspomnienie w rozesłaniu proskomidii Matki Bożej, autora Liturgii i „wszystkich świętych” (LJCh, s. 31).

3. Liturgia właściwa:

- ostatnie wezwanie każdej litanii (ektenii) kończy się wspomnieniem Matki Bożej i „wszystkich świętych”⁵, z wyjątkiem:

-
- 3 „Na cześć i pamiątkę błogosławionej Pani naszej, Bogurodzicy i zawsze Dziewicy Marii, dla modlitw której przyjmij, Panie, tę ofiarę na Twój nadniebiański ołtarz. – Stań się królową po Twojej prawicy, ubrana w szaty przetykane złotem, przyozdobiona” (LJCh, s. 20).
- 4 „Na cześć i pamiątkę czcigodnego, chwalebego Proroka i Poprzednika, i Chrzciela Jana ... świętych chwalebnych proroków Mojżesza i Aarona, Eliasza i Elizeusza, Dawida i Jessego, świętych Trzech Młodzieńców i Daniela Proroka oraz wszystkich świętych proroków ... świętych sławnych i chwalebnych apostołów Piotra i Pawła oraz wszystkich pozostałych świętych apostołów ... świętych ojców naszych hierarchów Bazylego Wielkiego, Grzegorza Teologa i Jana Chryzostoma, Atanazego i Cyryla, Mikołaja z Miry Licyjskiej, metropolitów moskiewskich Piotra, Aleksego, Jonasza i Filipa, Nikitę biskupa Nowogrodu, Leoncjusza biskupa Rostowa i wszystkich świętych hierarchów ... świętego apostoła i pierwszego męczennika archidiacona Stefana, świętych wielkich męczenników Dymitra, Jerzego, Teodora Tyrona i Teodora Stratelatesa, Maksyma Gorlickiego, archimandrytę Grzegorza i wszystkich świętych męczenników oraz męczennic Tekli, Barbary, Cyriacji, Eufemii, Prascewii, Katarzyny i wszystkich świętych męczennic ... świętobliwych, Boga w sobie mających ojców naszych Antoniego, Eutymiusza, Saby, Onufrego, Atanazego z Atosu, Antoniego i Teodozego Pieczerskich, Sergiusza z Radonieża, Serafina z Sarowa, Barlama z Chutynia i wszystkich świętobliwych ojców i świętobliwych matek Pelagii, Teodozji, Anastazji, Eupraksji, Febronii, Teoduli, Eufrozyny, Marii Egipskiej i wszystkich świętobliwych matek ... świętych cudotwórców, darmo leczących Kosmy i Damiana, Cyrusa i Jana, Pantalejmona i Hermolausza, oraz wszystkich świętych darmo leczących ... świętych i sprawiedliwych Przodków Bogoczłowieka, Joachima i Anny, świętego N., pod którego wezwaniem jest ta świątynia, świętego N., którego dzisiaj wspominamy, świętych równych apostołom Nauczycieli Słowian Cyryla i Metodego, świętego równego apostołom wielkiego księcia Włodzimierza i wszystkich świętych, dla których modlitw nawiedz nas, Boże ... świętego Ojca naszego Jana Chryzostoma, arcybiskupa Konstantynopola (Natomiast w Liturgii Bazylego Wielkiego mówi: świętego Ojca naszego Bazylego Wielkiego, arcybiskupa Cezarei Kapadockiej)” (LJCh, s. 20-24).
- 5 „Najświętszą, przeczystą, błogosławioną, pełną chwały Władczynią naszą Bogurodzicę i zawsze Dziewicę Marię ze wszystkimi świętymi wspomniawszy, sami siebie, wszyscy siebie nawzajem i całe życie nasze Chrystusowi Bogu oddajmy” (LJCh, s. 37).

- ektenia usilna, litania za zmarłych (w wersji słowiańskiej), litania za katechumenów, pierwsza i druga litania wiernych, litania przed „Ojcze nasz” i litania dziękczynna,
- w Liturgii Bazylego Wielkiego modlitwa proskomidii, „odmawiana po postawieniu świętych darów na świętym ołtarzu”, wymienia świętych Starego Testamentu i apostołów (LKP, s. 141),
 - wspomnienie Matki Bożej i świętych w anaforze⁶,
 - wspomnienie Matki Bożej i „wszystkich świętych” w modlitwie litanii dziękczynnej Liturgii Jana Chryzostoma (LKP, s. 105),
 - wspomnienie Matki Bożej, Jana Chryzostoma (lub: Bazylego Wielkiego), patrona dnia i świątyni oraz Joachima, Anny, apostołów i „wszystkich świętych” w rozesłaniu Liturgii (LKP, s. 107) (w Jerozolimie wymienia się dodatkowo Jakuba Apostoła, męczenników oraz Konstantyna i Helenę).
 - wspomnienie Matki Bożej i „wszystkich świętych” w rozesłaniu po odmówieniu modlitw dziękczynnych (por.: L. Lahan, *La place des saintes pères dans la liturgie de l'Église byzantine*, „Studia Patristica”, 17:1982, s. 565-568).

Interesujący problem stanowi wspomnienie Matki Boskiej i świętych w anaforze, a ściślej mówiąc w tej jej części, która nazywa się intercesją. Intercesja czyli modlitwa wstawiennicza zajmuje zasadniczo miejsce przy końcu anafory, jedynie w typie liturgicznym

6 „Szczególnie za najświętszą, przeczystą, błogosławioną, chwalebnią Panią naszą, Bogurodzicę i zawsze Dziewicę Marię”. Następnie w Liturgii Jana Chryzostoma: „Zaprawdę godne jest to, błogosławić Ciebie, Bogurodzico, zawsze błogosławioną i najczystsą i Matkę Boga naszego. Czcigodniejszą od Cherubinów i bez porównania chwalebniejszą od Serafinów, któraś bez zmiany Boga Słowo zrodziła, Ciebie, prawdziwą Bogurodzicę, wysławiamy” (LKP, s. 94). W Liturgii Bazylego Wielkiego: „W Tobie raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie, chóry Aniołów i ludzki ród. O święty przybytku i raju Słowa, dziewictwa chlubno, w Ciebie wcielił się Bóg i Dzieckiem był przedwieczny Bóg nasz. Ciało bowiem Twoje tronem uczynił i łono Twoje większym było od nieba. W Tobie raduje się, Łaski Pełna, wszelkie stworzenie” (LKP, s. 146-147).

egipskim (Liturgia Marka Ewangelisty) występuje w prefacji, przed wprowadzeniem do Sanctus. W typie syryjskim intercesja występuje po anamnezie i epiklezie, przed doksologią końcową, a w typie syro-orientalnym po anamnezie, przed epiklezą i doksologią końcową. Układ wspomnień, a także ich brak, w intercesjach różnych anafor, wskazuje na ewolucję tej części anafory w procesie historycznym.

Układ anafory w trzech podstawowych wschodnich typach liturgicznych

TYP SYRYJSKI	TYP SYROORIENTALNY	TYP EGIPSKI
Dialog wstępny	Dialog wstępny	Dialog wstępny
Prefacja	Prefacja	Prefacja
–	–	Intercesja
Wprowadzenie do Sanctus	Wprowadzenie do Sanctus	Wprowadzenie do Sanctus
Sanctus	Sanctus	Sanctus
Modlitwa post-Sanctus	Modlitwa post-Sanctus	Modlitwa post-Sanctus
–	–	Epikleza I
Słowa ustanowienia	Słowa ustanowienia	Słowa ustanowienia
Anamneza	Anamneza	Anamneza
Epikleza	–	–
Intercesja	Intercesja	Intercesja
–	Epikleza	Epikleza II
Doksologia	Doksologia	Doksologia

Najstarsze zachowane teksty liturgiczne, bądź też opisy Liturgii, nie wspominają o komemoracji Matki Bożej i świętych w anaforze („Didache”, opisy Justyna Męczennika, apokryficzne Dzieje Apostołów, „Tradycja Apostolska” Hipolita Rzymskiego, „Testamentum Domini nostri Jesu Christi”). W niektórych Liturgiach spotykamy jedynie ogólne wspomnienie świętych (por.: Ren 1, s. 43; Ren 2, s. 387, 429-430, 443), bądź też szczegółowe wymienienie poszczególnych

kategorii (chórów) świętych, czego pierwszy przykład znajdujemy w Konstytucjach Apostolskich z końca IV wieku:

„Składamy Tobie Tę ofiarę również za wszystkich świętych, których od wieków sobie upodobałeś: za patriarchów, proroków, sprawiedliwych, wyznawców, biskupów, kapłanów, diakonów, subdiakonów, lektorów, kantorów, dziewice i wdowy, za wiernych, i za tych wszystkich, których imiona są Ci znane” (CA VIII, 12.43, SCh 336, s. 202 = WM, s. 68; por.: także Ren 2, s. 206-207).

Identyczne prawie sformułowania występują w chaldejskiej (asyryjskiej) Anaforze Apostołów (Ren 2, s. 586), w chaldejskiej Anaforze Teodora z Mopsuestii (Ren 2, s. 614 = WM, s. 290), a także w etiop. Anaforze Jakuba z Sarug, gdzie jednak po wymienieniu chórów świętych dodano imiona ewangelistów Marka, Łukasza, Mateusza i Jana (LEC, s. 223-224). Można sądzić, że ten właśnie sposób wymieniania świętych w intercesji – jedynie według chórów – jest najstarszy. Tak też wygląda w gr. Anaforze Jakuba Apostoła:

„Zechciej również wspomnieć, Panie, i tych, których od wieków sobie upodobałeś we wszystkich pokoleniach, świętych ojców, patriarchów, proroków, apostołów, męczenników, wyznawców, czcigodnych nauczycieli i wszystkie duchy sprawiedliwych, którzy odeszli w wierze Chrystusa” (Br, s. 56 = PE, s. 256 = WM, s. 145 = LKP, s. 194).

Lista ta została następnie rozszerzona poprzez dodanie imienia Matki Boskiej bezpośrednio po wymienieniu chórów świętych lub przed chórami (bądź po ogólnym zwrocie „wszyscy święci”). Ten sposób wspomniania spotykamy w szeregu liturgii syryjskich, pochodzących z różnych epok (Ren 2, s. 167, 337, 349, 395, 451, 533), a także w chaldejskiej Anaforze Nestoriusza (Ren 2, s. 629).

W zdecydowanej większości Liturgii ustalił się następujący schemat: poza chórami świętych wymienia się Matkę Bożą, Jana Chrzciciela i pierwszego męczennika Stefana (syr. anafory, Ren 2, s. 129, 173, 221, 229, 248, 265, 280, 281, 303, 315, 403, 415; niezidentyfikowana Anafora z euchologionu Białego Klasztoru, PO 28,2, s. 342). W niektórych anaforach dodaje się ponadto imiona świętych, na przykład: „...Praecipue vero sanctae, gloria plenae semper Virginis, Genitricis

Dei sanctae Mariae, et sancti Joannis Praecursoris, Baptistae et Martyris, et sancti Stephani Protodiaconi et Protomartyris, et contemptivi, Deumque videntis Evangelistae Marci Apostoli sancti et martyris; et patriarchae nostri sancti Severi; et doctoris nostri Dioscori, sancti Cyrilli, sancti Basilli, sancti Gregorii, sancti Joannis Chrysostomi, sancti Athanasii Apostolici; et dominorum nostrorum patrum justorum, magni Abbatis Antonii, et pii sancti Abbatis Pauli, et trium Macariorum, totiusque chori sanctorum tuorum...” (kopt. Anafora Grzegorza Teologa, Ren 1, s. 33; E. Hammerschmidt, *Die koptische Gregoriosanaphora*, Berlin 1957, s. 58-61, 140-144; por.: syr. anafory, Ren 2, s. 150, 157, 362-363, 515).

Rozbudowana lista świętych, na czele której stoją Matka Boża, Jan Chrzciciel i Stefan, występuje także w liturgiach aleksandryjskich gr. i kopt. Anaforze Bazylego Wielkiego (Ren 1, s. 70, 137 = PE, s. 356) oraz gr. Anaforze Grzegorza Teologa (Ren 1, s. 103 = PE, s. 378), niekiedy jednak kolejność wspomnień jest inna (patrz syr. anafory, Ren 2, s. 237, 375-376, 499).

Interesujący przykład znajdujemy w syr. Anaforze Jakuba Apostoła, gdzie kolejność wspominania świętych w następujących po sobie wezwaniu diakona i modlitwie kapłana jest różna (Ren 2, s. 35-36 = WM, s. 265). Intercesja syr. Anafory Jakuba Apostoła jest interesująca z tego powodu, że w szeregu Liturgii Matka Boża nie jest wymieniana na pierwszym miejscu (Ren 2, s. 194, 291, 327, 553; PE, s. 274 = Br, s. 93). Przeciwnie, syr. Anafora Mateusza Ewangelisty z euchologionu Białego Klasztoru wymienia apostołów, podając przyczyny ich śmierci (PO, 28,2, s. 360, 362, 364), etiop. Anafora Jana Syna Gromu (czyli Ewangelisty) wymienia Abla, Noego, Abrahama, Izaaka, Jakuba, Mojżesza, apostołów Szymona, Piotra i Pawła oraz męczennika Stefana (LEC, s. 99-100; świętych Starego Testamentu wymienia anamneza CA VII, 37, SCh 336, s. 86, 88 – i błogosławieństwo za dzieła Boże CA VII, 38, SCH 336, s. 88).

W wielu natomiast Liturgiach pojawia się rozbudowane wspomnienie Matki Bożej, czemu towarzyszyło niekiedy odmawianie Pozdrowienia Anielskiego („Ave”), jak w gr. Anaforze Marka Ewange-

listy (Ren 1, s. 135 = PE, s. 106 = WM, s. 77) i w gr. Anaforze Jakuba Apostoła (*Codex Vaticanus gr. 2282*): „Raduj się, Łaski Pełna, Pan z Tobą, błogosławionaś Ty między niewiastami i błogosławiony owoc żywota Twego, gdyż zrodziłaś Zbawcę dusz naszych (trzy razy). I donośnie mów: A nade wszystko Najświętszą, Błogosławioną, Najczystszą Panią naszą Bogurodzicę i zawsze Dziewicę Maryję.

Klerycy śpiewa po każdym wezwaniu mówią: Pamiętaj, Panie Boże nasz.

Kapłan pochylony mówi: „Świętego Jana, Proroka, Poprzednika i Chrzciciela. Świętych apostołów Piotra, Pawła, Andrzeja, Jakuba, Jana, Filipa, Bartłomieja, Tomasza, Mateusza, Jakuba, Szymona, Judę, Macieja, ewangelistów Marka i Łukasza. Świętych proroków, patriarchów i sprawiedliwych. Świętego Stefana, pierwszego diakona i pierwszego męczennika. I wszystkich świętych od wieków” (Br, s. 56-57 = PE, s. 256 = WM, s. 146 = LKP, s. 194; także w gruzińskiej wersji Anafory Jakuba Apostoła, CSCO 123, s. 14-16).

Odmawianie „Ave” miało jednak charakter przejściowy i ostatecznie ustaliła się forma, jaką spotykamy na przykład w aleksandryjskiej gr. Anaforze Bazylego Wielkiego i w gr. Anaforze Grzegorza Teologa: „Wspomnij, Panie, tych, którzy już zasnęli, świętych ojców naszych, prawowiernych biskupów, i wszystkich, którzy od wieków spodobali się Tobie, świętych ojców, patriarchów, apostołów, proroków, kaznodziejów, ewangelistów, męczenników, wyznawców, i wszystkie duchy sprawiedliwe, które spoczęły w wierze Chrystusa.

Przede wszystkim najświętszą, najchwalebniejszą, nieskalaną i nad wszystkich błogosławioną Panią naszą Bogurodzicę i zawsze Dziewicę Marię” (następuje wspomnienie Jana Chrzciciela, Stefana, Marka i Grzegorza, Ren 1, s. 70, 103 = WM, s. 250; por.: LEC, s. 168; Ren 2, s. 137 i bizantyjską Anaforę Jana Chryzostoma: Goar, s. 62-63 = WM, s. 128 = LKP, s. 94).

W bizantyjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego wspomnienie świętych związane jest natomiast z końcową prośbą epiklezy, mówiącą o przyjęciu przez wszystkich obecnych Eucharystii: „Nas wszyst-

kich, spożywających z jednego chleba i z jednego kielicha, zjednocz razem we wspólnocie jednego Ducha Świętego, aby dla nikogo z nas przyjęcie świętego Ciała i Krwi Twego Chrystusa nie było na sąd lub potępienie, ale abyśmy znaleźli miłosierdzie i łaskę ze wszystkimi świętymi, których od wieków sobie upodobałeś, z Praojcami, Ojcami, Patriarchami, Prorokami, Apostołami, Ewangelistami, Kaznodziejami, Męczennikami, Wyznawcami, Nauczycielami, i z wszystkimi duszami sprawiedliwych, które w wierze spoczęły.

Szczególnie za najświętszą, przeczystą, błogosławioną, chwalebnią Panią naszą, Bogurodnicę i zawsze Dziewicę Marię.

Za świętego Jana Chrzciciela, Proroka i Poprzednika, czcigodnych i chwalebnych Apostołów, świętego N., którego ze czcią wspominamy, i wszystkich Twoich świętych, dla modlitw których nawieźdź nas, Boże” (Goar, s. 114-145 = WM, s. 135-136 = LKP, s. 146).

W szeregu anafor wspomnienie świętych zostało bardzo rozbudowane, dotycząc przede wszystkim świętych lokalnych danego Kościoła partykularnego. Tego typu listy spotykamy zwłaszcza w anaforach Kościołów przedchalcedońskich: koptyjskiego (Anafora Marka Ewangelisty, PE, s. 144-145; Anafora Bazylego Wielkiego, PO 28,2, s. 23), ormiańskiego (Anafora Atanazego Aleksandryjskiego, PE, s. 324-325 = WM, s. 228) i etiopskiego (Anafora Bazylego Wielkiego, LEC, s. 163, 168; Anafora Grzegorza Teologa, LEC, s. 179; Anafora Apostołów, LEC, s. 75; Anafora Jana syna Gromu, LEC, s. 99-100; Anafora Matki Boskiej, LEC, s. 105). Również w gr. Anaforze Jakuba Apostoła występowała rozbudowana lista świętych (PE, s. 256-258 = WM, s. 146-147). Ostatecznie jednak przyjęła się w tej anaforze skrócona wersja z „Ave” i „Ἐξαίρετως” (Ἡ θεία λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰακώβου τοῦ ἀδελφοθέου, Ateny 1988², s. 56). Do tego typu wspomnienia świętych zbliża się kanon rzymski, wymieniający świętych w modlitwie „Communicantes”: „...in primis gloriosae semper virginis Mariae, Genetricis Dei et Domini nostri Iesu Christi, sed et beatorum apostolorum ac martyrum tuorum, Petri et Pauli, Andreae, Iacobi, Ioannis, Thomae, Iacobi, Philippi, Bartholomaei,

Mathaei, Simonis et Thaddaei, Lini, Cleti, Clementis, Xysti, Corneli, Cypriani, Laurentii, Chrysogoni, Ioannis et Pauli, Cosmae et Damiani, et omnium sanctorum tuorum...” oraz w modlitwie „Nobis quoque peccatoribus”: „...cum Ioanne, Stephano, Matthia, Barnaba, Ignatio, Alexandro, Marcellino, Petro, Felicitato, Perpetua, Agatha, Lucia, Agnete, Caecilia, Anastasia, et omnibus sanctis tuis” (PE, s. 430-431, 436).

Schemat ten, z niewielkimi zmianami, przeszedł także do Liturgii Piotra Apostoła, zawierającej w bizantyjskim schemacie liturgicznym kanon rzymski (H. W. Codrington, *The Liturgy of Saint Peter*, Münster in Westfalen 1936, s. 116-177; CSCO 123, s. 66, 68).

Natomiast w liturgii bizantyjskiej rozbudowane listy świętych występują jedynie w proskomidii, towarzysząc wyjmowaniu dziewięciu części ku czci chórów świętych (Goar, s. 50; LJCh, s. 20-24).

W większości liturgii wspomina się Matkę Bożą, Jana Chrzciciela i Stefana (Matkę Bożą i Jana Chrzciciela w liturgii bizantyjskiej, a także w syr. Anaforze Jana z Harranu, Ren 2, s. 257), podczas gdy w Kościołach przedchalcedońskich (zwłaszcza koptyjskim, etiopskim i ormiańskim) występują rozbudowane listy świętych, przeważnie lokalnych (wyraźną różnicę stanowią tu liturgia chaldejska czyli nestoriańska).

Wspomnienie świętych w anaforze występuje w intercesji. Była to bardzo nieustabilizowana i zmienna część liturgii, i jej ostateczne ustalenie nie da się połączyć z imionami wielkich Ojców Kościoła. Zwrot „Ἐτι προσφέρομεν σοι”, rozpoczynający intercesję wielu liturgii, występuje także w CA VIII. Jest on prawdopodobnie wyrazem miejscowej tradycji syryjskiej i dlatego nie występuje w Anaforze Bazylego Wielkiego (N. Uspienski, *Anafora*, „Bogosłowski Trudy”, 13:1975, s. 74, 92). W liturgii bizantyjskiej intercesja następuje bezpośrednio po epiklezie. W *Codex Barberinus gr. 336*, jak i w obecnej praktyce, ma ona następującą postać w Anaforze Jana Chryzostoma: „Jeszcze przynosimy Tobie to duchowe posługiwanie za tych, którzy w wierze odeszli, za Praojców, Ojców, Patriarchów, Proroków, Apo-

stołów, Kaznodziejów, Ewangelistów, Męczenników, Wyznawców, Ascetów oraz za każdego ducha sprawiedliwego, który w wierze dopełnił życia” (Goar, s. 62; WM, s. 128 = LKP, s. 93).

Modlitwa ta nie wspomina ani Matki Bożej, ani też żadnego świętego, a wymienia jedynie różnorodne kategorie świętych. Według obecnej praktyki liturgicznej po tych wspomnieniach dodane jest uroczyste wezwanie „Ἐξαίρετως”, po którym następuje śpiew hymnu maryjnego, podczas którego kapłan czyta dalszą część modlitw intercesji, w tym wspomnienie Jana Chrzciciela, apostołów i patrona dnia: „Za świętego Jana Proroka i Poprzednika, i Chrzciciela, świętych, sławnych i chwalebnych Apostołów, świętego N., którego pamięć czcimy, i za wszystkich świętych Twoich, dla których modlitw nawiedz nas, Boże” (LKP, s. 94).

Nie należy przy tym rozumieć tego wspomnienia wyłącznie w duchu interpretacji św. Mikołaja Kabasilasa jako dziękczynienia za świętych (*Sacrae liturgiae interpretatio*, 34, 39; SCh 4bis, s. 208-221, 272-293), ale jako odważną modlitwę za świętych, którzy razem z nami oczekują powtórnego przyjścia Jezusa Chrystusa. W czasach pierwotnego chrześcijaństwa powszechną uwagę nie przyciągała indywidualna eschatologia, ale eschatologia kosmicznej przemiany, paruzja, początek królestwa Bożego i powszechnego zmartwychwstania. Według św. Jana Chryzostoma szczęśliwość jaką święci otrzymują po śmierci, to tylko przedsmak i przed-czucie ostatecznego dokonania eschatologicznego (*Adversus Iudeos*, 6,1, PG 48, 905; *In illud: Habentes eundem spiritum*, 3,10, PG 51, 298-299; *In Haebreos homilia* 28, 1, PG 63, 192; por.: G. Wagner, *Der Ursprung der Chrysostomusliturgie*, Münster in Westfalen 1973, s. 119-120).

Wspomnienie Matki Bożej, od wymienienia wśród świętych, między innymi w etiop. anaforach – w Anaforze Apostołów i w Anaforze Jana Chryzostoma – oraz w syr. anaforach – Anaforze Jakuba Apostoła, Anaforze Jana Chryzostoma i Anaforze Bazylego Wielkiego – do szczególnego wyakcentowania w gr. anaforach, niewątpliwie rozwinęło się pod wpływem Soboru Efeskiego (431 rok) i Soboru Chalcedońskiego (451 rok) oraz pracy opata benedyktynów z Kor-

bei Paschazjusza Radbertusa (786–861) *Liber de corpore et sanguine Domini* z 831 roku, głoszącej tezę, że ciało eucharystyczne Chrystusa jest tożsame z ciałem zrodzonym z Matki Bożej: „...sama Prawda do uczniów to mówi: ‘To jest ciało moje za żywot świata’. A osobliwiej mówiąc, z pewnością nie inne niż to, które narodziło się z Marii, zostało umęczone na krzyżu i zmartwychwstało z grobu” (PL 120, 1269). Stąd na Zachodzie rozwinęło się rozumienie Matki Bożej jako duchowej matki ludzkości. Widoczne są wyraźne wpływy tej koncepcji na Wschodzie, skoro w X wieku po konsekracji odmawiano Pozdrowienie Anielskie, zapowiadające poczęcie Jezusa i umieszczające Matkę Bożą na czele dyptychów jako matkę ludzkości. Wspomnienie Matki Bożej jest wyznaniem wiary w Jej Boskie macierzyństwo (*Chryzostomika*, s. 344). W dawnej wersji melchickiej Liturgii bizantyjskiej wspomnienia Matki Bożej i świętych dokonywano w anaforze razem, bez pieśni ku czci Marii Panny (*Chryzostomika*, s. 552). Odmawianie Pozdrowienia Anielskiego utrzymało się jedynie w gr. Liturgii Jakuba Apostoła, natomiast prawdopodobnie na przełomie V i VI wieku wprowadzono *ekphonesis* „Ἐξαίρετως”. Obecność „Ἐξαίρετως” w różnych gr. Liturgiach wskazuje na to, że pochodzi z jednego źródła i drogą naśladownictwa przeszło do różnych Liturgii. *Ekphonesis* ta zrodziła się w środowisku zwolenników Efezu i Chalcedonu (N. Uspienski, *Анафора*, s. 104-106).

W 980 roku ułożono na Atosie hymn „Ἀξίων ἐστιν”, składający się z dwóch części. Jeszcze w X–XI wieku odmawiano „Ave” lub inne modlitwy, ale po cichu przez kapłana i diakona. Z czasem modlitwy te zaczął śpiewać chór (*Chryzostomika*, s. 344, nota 3). Druga część obecnego hymnu to hirmos 9 pieśni kanonu jutrzni Wielkiego Piątku, ułożony przez św. Kosmasa Jerozolimskiego (zm. po 750 r.) (patrz przypis 6).

Ten fragment Liturgii odpowiada ikonie Deisis, ponieważ w modlitwie anafory, podobnie jak i w proskomidii, Matka Boża występuje razem ze św. Janem Chrzcicielem (P. Evdokimov, *La prière de l'Église d'Orient*, Mulhouse 1966, s. 185). Wspomina się Matkę Bożą i św. Jana Chrzciciela, lecz jest to Kościół w jego wymiarze kosmicznym,

gdyż Matka Boża i św. Jan Chrzciciel reprezentują tutaj archetypy kobiecości i męskości (P. Evdokimov, *Kobieta i zbawienie świata*, przeł. E. Wolicka, Poznań 1991, s. 228-266).

Bezpośrednio po wspomnieniu Matki Bożej wymienia się św. Jan Chrzciciela, apostołów, patrona dnia i ogólnie „wszystkich Twoich świętych”. W tym fragmencie anafory istniało jednak szereg wariantów. I tak *Codex Petrograd 223* z X wieku, wymienia przez Janem Chrzcicielem archaniołów Michała i Gabriela, a *Codex Grottaferrata Zd II* z XI wieku wymienia „święte moce niebieskie”. Niektóre kodeksy wymieniają tutaj także krzyż: „τῆ δυνάμει τοῦ τιμ... ου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ” (*Chrysostomika*, s. 214; G. Winkler, *Die Interzessionem der Chrysostomusanaphora in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, „Orientalia Christiana Periodica”, 37:1971, z. 2, s. 334-335). Wspomnienie to nawiązuje bezpośrednio do teologii judeochrześcijańskiej, która traktowała krzyż jako żywą istotę (por.: J. Daniélou, *Théologie du Judéo-christianisme*, Tournai 1958, s. 291). Takie traktowanie krzyża jako żywej istoty nie jest obce liturgicznemu odczuciu prawosławia, na przykład w oficjum święta Podwyższenia Krzyża Świętego („Ty jesteś moją mocną obroną, trzyczęściowy krzyż Chrystusa, uświęć mnie Twoją mocą, abym z wiarą i miłością kłaniał się tobie, i wysławiał Ciebie”, stichera litii, autorstwa Leona Filozofa). Również po wspomnieniu Jana Chrzciciela wymieniano szereg imion świętych, bądź ogólnie różne kategorie świętych (niekiedy z imionami). Wymienianie każdej kategorii świętych zaczynało się od słów „Μνήσθητι, Κύριε”. W *Codex BC III-42* z XIII wieku wspomnienia zredukowane są do czterech, później jednak się rozrastają (*Chrysostomika*, s. 343). Wersja gr. Anafory Bazylego Wielkiego dodawała niekiedy duże ilości imion świętych (W. Orłow, *Liturgija swjatego Wasilija Wielikogo*, Sankt Petersburg 1909, s. 216-220; G. Winkler, dz. cyt., s. 337-341). Dobrym przykładem jest tutaj Anafora Jakuba Apostoła, która pozwala prześledzić rozwój wspomnień świętych, a także zmiany w listach imion świętych na przestrzeni wieków.

W bizantyjskiej Anaforze Jana Chryzostoma i w bizantyjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego ten fragment Liturgii jest identyczny (nie występuje jedynie w Anaforze Jana Chryzostoma w *Codex Sebastianov* (Rumiancev Museum, *Codex 15*), por.: N. Uspienski, *Anafora*, s. 107). Jednakże w Anaforze Bazylego Wielkiego wspomnienie świętych należy do epiklezy. Według epiklezy Anafory Bazylego Wielkiego chodzi tu o jedność (gr. κοινωvία) Ducha Świętego. *Communio* Ducha Świętego jest terminem specyficznie bizantyjskim, oznaczającym partycypację w ciele i Krwi, i zarazem jedność członków Kościoła. Jest to więc adopcja i dlatego epikleza nie czyni specjalnego rozróżnienia między świętymi, żywymi i zmarłymi (*ekphonesis* ku czci Matki Bożej jest późniejszym dodatkiem).

Inną natomiast sytuację spotykamy w anaforach Kościołów przedchalcedońskich, w których występują rozbudowane listy świętych. W liturgiach koptyjskiej i etiopskiej podczas Anafory Bazylego Wielkiego (wersja aleksandryjska) diakon recytuje listę wszystkich patriarchów Aleksandrii, w tym także kanonizowanych, prosząc o danie im wiecznego odpoczynku oraz recytuje listę świętych (ΠΙΣΧΟΙ Ν ΤΕ ΠΙΕΡΧΟΛΟΣΙΟΝ ΕΘΟΥΑΒ, Kair 1618 = 1902 AD, s. 367-374, 377-379; LEC, s. 156-172). Ponadto kapłan czyta podczas intercesji listę świętych, szczególnie lokalnych. To rozbudowanie wspomnień świętych w Kościołach przedchalcedońskich można traktować z jednej strony jako przykład ogólnej tendencji dodawania imion świętych, a z drugiej strony jako dążenie do okazania ciągłości tradycji i świętości w danym Kościele lokalnym (H. Paprocki, *Les Liturgies eucharistiques coptes comme témoignage de la ta continuité de la tradition*, „Vox Patrum”, 9:1989, z. 17, s. 893-900).

Ogólnie więc proces ewolucji tej części anafory przebiegał od braku wspomnień świętych, poprzez dodanie listy wymieniającej poszczególne kategorie świętych (CA VIII) do dodania imion różnych świętych i szczególnego wyakcentowania osoby Matki Bożej (tradycja pochalcedońska).

Wykaz skrótów

- Br – F. E. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, t. 1, *Eastern Liturgies*, Oxford 1896.
- CA – Constitutiones Apostolorum, według wydania: *Les Constitutions Apostoliques*, éd. M. Metzger, Paris 1985–1987, I-III (Sch 320, 329, 336).
- Chrysostomika – CRUSOSTOMIKA. *Studi e ricerche intorno a S. Giovanni Crisostomo a cura del Comitato per il XVe centenario della sua morte*, Roma 1908.
- CSCO – Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Volumen 123: *Liturgiae Ibericae antiqiores*, ed. M. Tarchnišvili, Louvain 1950.
- etiop. – etiopski, etiopska
- Goar – J. Goar, *Ἐὐχολόγιον sive Rituale Graecorum*, Venetia 1730².
- gr. – grecki, grecka
- kopt. – koptyjski, koptyjska
- LEC – *The Liturgy of the Ethiopian Church*, ed. M. Daoud & B. M. Hazen, Addis Ababa 1954 (= 1962 AD).
- LJCh – *Boska Liturgia świętego ojca naszego Jana Chryzostoma*, przeł. H. Paprocki, Warszawa, 2001.
- LKP – *Liturgie Kościoła Prawosławnego*, przeł. H. Paprocki, Kraków, 2003.
- PE – A. Hänggi & I. Pahl, *Prex Eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*, Fribourg 1968 (Spicilegium Fribourgense, 12).
- PG – *Patrologia Graeca*, ed. J. P. Migne, Paris 1856–1866, T. 1-161.
- PL – *Patrologia Latina*, ed. J. P. Migne, Paris 1844–1855, T. 1-217.
- PO 28,2 – *Patrologia Orientalis. Tome 28, Fascicule 2: Le Grand Euchologe du Monastère Blanc*, éd. E. Lanne, Paris, 1958.
- Ren – E. Renaudot, *Liturgiarum Orientalium Collectio*, T. 1-2, Francofurti ad Moenum 1847².
- SCh – *Sources Chrétiennes*, T. 1, Paris 1942-.
- syr. – syryjski, syryjska
- WM – *Wieczera Mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*, wyd. H. Paprocki, Warszawa 1988.

RÉSUMÉ

Prêtre Henryk Paprocki

La commémoration de la Mère de Dieu et des saints dans les anaphores orientales

Mots-clés: liturgie, anaphore, intercession, mariologie, saints, anamnese

Dans son article l'auteur analyse la place des saints et de la Mère de Dieu dans l'intercession des diverses anaphores. Ensuite il pose la thèse que l'évolution de cette partie des liturgies est passé en manière suivante: dans les plus anciens anaphores n'a pas de commémorations des saints, plus tard nous recontrons la commémoration des diverses catégories des saints, et enfin la commémoration de la Mère de Dieu et des saints, en manières différentes.